En annan värmekälla erbjöd i Sigtuna-klostret kakelugnen. En stor mängd rester av bägarkakel hittades nämligen under sista utgrävningssäsongen, daterande sig från 1400- och 1500-talen.

Innan en genomgripande undersökning företagits av klostrets olika, i jorden gömda delar är det svårt att bilda sig en uppfattning om byggnadslängornas ålder. Möjligen skulle man vilja framhålla, att östra delarna av klostret verkar vara äldst. Östsalens attiska kolonn kan dateras till 1200-talets mitt, och det stämmer väl med erfarenheterna från andra klosterbyggnader, där man ofta begynt med de östliga delarna. I övrigt vill förf. i detta sammanhang endast peka på olikheten i murteknik mellan den östra och västra korsgångsmuren, vilket talar för att de uppförts under skilda perioder. Vidare ligga de 1950 utgrävda husgrunderna ej i förband med omfattningsmuren, varför de måste utgöra senare tillbyggnader.

Fynden från sommarens grävning härstamma från olika tider av klostrets 300-åriga existens. En översikt och tidsbestämning av föremålsgrupperna kommer att givas i en följande årgång av Situne Dei, sedan utgrävningen av klostrets södra delar fullföljts.

Noter

[1] Diplomatarium Svecanum IV, 2649.
[2] *B. Berthelson:* Mariakyrkan. Situne Dei 1943, litt.-fört.
[3] Dipl. Svec. 111, 5—695.
[4] *G. Gihl:* Norrsunda och Sigtuna. Upps. 1912. (med Aschaneus Sigtunabeskrivning från 1612.)
[5] Gustaf I:s registratur 13, 12. 1530.
[6] *A. O. Rhyzelius:* Monasteriologia Sviogothica... Linköping 1740.
[8] *W. Hornberg:* Forn-Sigtuna, Sthlm 1858.
[8] *Eva Bergmans* rapport i ATA. 4428/1935.
[9] *B. Berthelson:* Mariakyrkan, Situne Dei 1943.
[10] *W. Holmqvist:* En nyfunnen klosterbyggnad i Sigtuna, Sit. Dei 1945.
[11] *W. Holmqvist:* Rhenländsk stil i Sigtuna. Sit. Dei 1943.
[12] Jfr. *I. Andersson:* Ett apropos till fyndet av en varmluftsugn. Fornvännen 1950.

Kung Eriks och herr Hennings vapen i Sigtuna Mariakyrka

Av C. G. U. SCHEFFER

Gunnar Gihl har i sin avhandling "Sigtuna och Norrsunda"[1] utgivit och kommenterat två av Martin Aschaneus' handskrifter "Beskrifning om Sigtuna" (Fb 15, Kungl. bibl.) och "Collectaneum monumentale runicum". I det förstnämnda manuskriptet finnes ett avsnitt "Vapner och sköldemärker"[2] med bland annat avritning och beskrivning av två — nu förstörda — fönstermålningar i Mariakyrkan visande "Konung Erichz Vapen" och vapnet för en "Dominus hemink konungens m'r" (fig. 1). Någon närmare bestämning av dessa vapen har Aschaneus icke lämnat.

Den av Gihl företagna granskningen av sagda vapen har emellertid ej heller lett till bestämda resultat utan utmynnat i olika hypoteser. Då utgången av en sådan undersökning i viss mån blir avgörande för bedömningen av värdet hos det granskade materialet, kan det redan av denna anledning vara motiverat att upptaga dessa spörsmål till förnyad prövning.

Det må då först framhållas, att Gihl uppenbarligen förbisett att utkastet till ovannämnda avritning och beskrivning återfinnes i ett annat av Aschaneus' manuskript "Investigator Antiquitatis" (Fb 12, Kungl. bibl.), vilket är upptaget i den av Gihl i avhandlingen lämnade förteckningen över Aschaneus' handskrifter[3] (fig. 2). En jämförelse mellan de båda manuskripten reducerar såsom nedan skall visas ett av de med vapentolkningen förenade problemen till en fråga om en vid renskriften begången felaktighet.

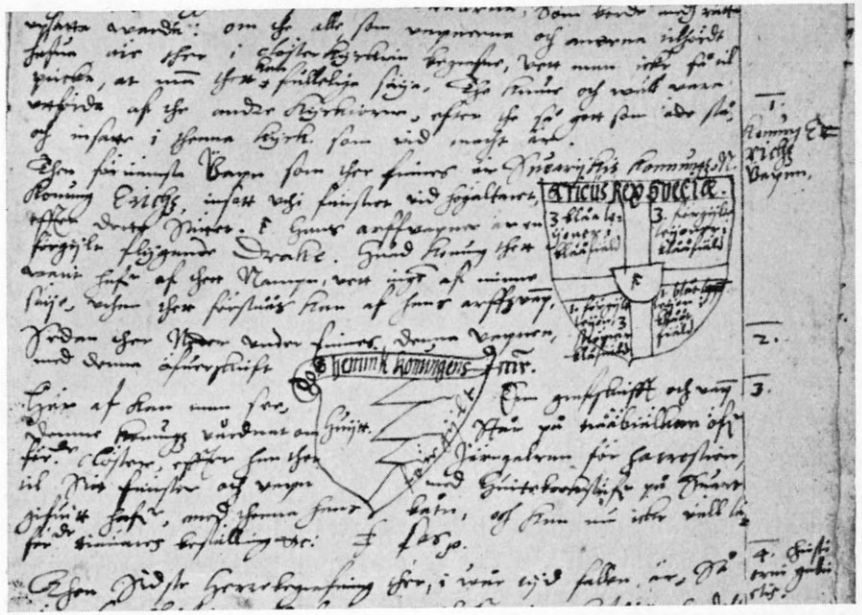

Fig. 1. Vapnen enl. Martin Aschaneus' handskrift "Beskrifning om Sigtuna".

Beskrivningen av konung Eriks vapen, vilken är införd i den kvadrerade sköldens fyra fält lyder i Fb 15 sid. 23 sålunda (fig. 1):

Ericus Rex Sveciae
3 blåa leijoner i blåafiäld.
3 förgylte leijoner i blåafiäld.
1 förgylt leijon, 3 strömar, blåfiäld.
1 blåt leijon i blåat fiäld.

Denna onekligen i flera avseenden dunkla beskrivning har av Gihl kommenterats på följande sätt:

De angifna färgerna äro delvis heraldiskt fullständigt omöjliga, t. ex. blå lejon i blått fält. Första fältet är sannolikt afsett att framställa Danmarks vapen, tredje fältet är Folkungavapnet, andra och fjärde fälten äro obestämbara. Hjärtskölden har blott en figur, som närmast liknar bokstaven F. Vid sidan af teckningen står en beskrifning af konungens "arffvapen" varmed väl sannolikt afses det vapen, som skulle varit anbragt i hjärtskölden. Detta uppgifves vara en förgylld, flygande drake.

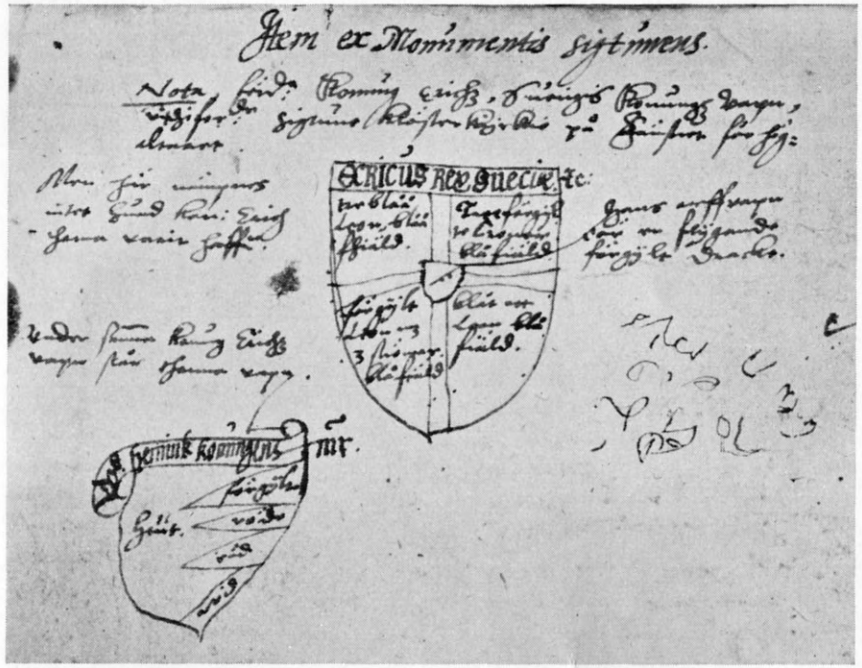

Fig. 2. Vapnen enl. Martin Aschaneus' handskrift "Investigator Antiquitatis".

Vapnet kan möjligen hafva varit en variation af det vapen Erik av Pommern använde i ett af sina sigill ehuru i hög grad felaktigt beskrifvet. Detta vapen hade i 1. fältet Danmarks lejon, i 2. fältet Sveriges tre kronor, i 3. fältet Folkungavapnet, i 4. fältet Pommerns grip och i hjärtskölden Norges lejon. Pommerns grip skulle kunna hafva varit placerad i hjärtskölden och då af Aschaneus hafva uppfattats som en drake. Att de tre kronorna skulle varit utelämnade och ersatta med en utländsk vapenbild är dock föga troligt.

Man kan äfven tänka sig, att Sigtunavapnet varit en skapelse af Johan III eller Rasmus Ludvigsson i likhet med grafvårdarna i Varnhem. I så fall kan hjärtskölden mycket väl hafva innehållit en drake, men måste de oheraldiska färgsammanställningarna sannolikt antagas vara feluppfattning af Aschaneus.[4]

Till Gihls kommentar är följande att bemärka. De "heraldiskt fullständigt omöjliga" färgerna förekomma i vapnets första och

Fig. 3. Erik av Pommerns sigill 1398—1435.
Efter avgjutning i riksarkivet av G. Fleetwood.

fjärde fält, vilka synas ha utförts enbart i blå färg. Som strax skall påvisas återges utländska vapen i dessa fält. I andra och tredje fälten däremot äro vapnen korrekt framställda. Orsaken till att de två förstnämnda vapnen icke erhållit sina riktiga färger kan därför förmodas vara att glasmästaren icke varit förtrogen med desamma och därför utfört vapnen enbart i blått, förmodligen i olika schat-

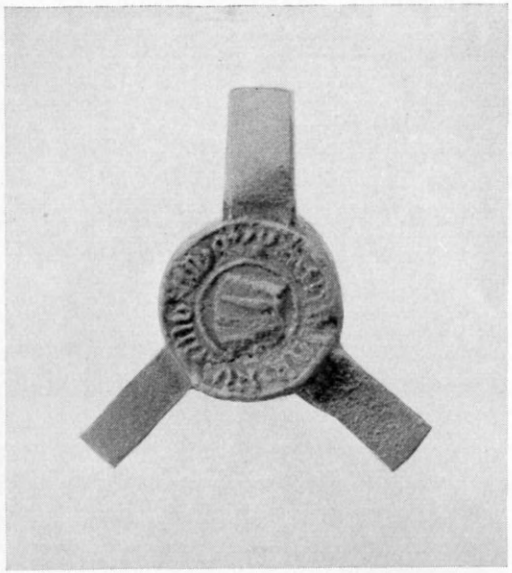

Fig. 4. Sigill för Henning Königsmark år 1413.
Efter avgjutning i riksarkivet av S. Hallberg.

teringar. Med hänsyn därtill får det emellertid anses icke endast sannolikt utan säkert att de tre blå lejonen i första fältet skola föreställa Danmarks "lejon", då dessa hade denna placering i Erik av Pommerns vapen. För jämförelse återges här en bild av konungens sigill[5] (fig. 3).

Vad angår andra fältet i ordningen med tre gyllene lejon i blått fält, får detta mysterium sin icke helt oväntade förklaring, när man går till konceptanteckningen i Fb 12 sid. 59. Där står "Tre förgylte Croner, blå fiäld". Det hela avslöjar sig som en ren felskrivning vid utskriften av Fb 15.

Om tredje fältet råder ingen tvekan. Det innehåller Folkungavapnet. Vad slutligen angår Gihls antydan, att Pommerns grip och Norges lejon bytt plats, synes denna vara riktig. Avvikelserna ha alltså visat sig vara icke alltför svårtydbara. Det är Erik av Pommerns vapen, icke ett fantasivapen.

Fig. 5. Sigill för Henning Königsmark år 1378.
Efter avgjutning i riksarkivet av S. Hallberg.

Några ord må även sägas om hjärtsköldens figur, som enligt Gihl närmast liknar bokstaven F. Detta märke är endast ett hänvisningstecken, en nödvändig anordning vid den lilla hjärtskölden, där i olikhet med sköldfälten plats icke kunnat beredas för texten. Tecknet återfinnes mycket riktigt framför den mening, som upplyser om arvvapnet.[6] Alldeles samma anordning finnes i Fb 12.

Om vapnet nedanför konung Eriks anför Gihl:

I det andra vapnet står Do/minu/s hemink konungens m/agiste/r; huijtt; förgylt. Detta vapen har det varit mig omöjligt att säkert identifiera. I ett bref af den 10 april 1294 (Svenskt Diplomatarium, Bd 2, n:r 1103) omtalas en frater hemminger sictoniensis. Törhända är denne hemminger identisk med Aschanei hemink?[7]

Gihl har tydligen ansett anknytningen till Sigtuna vara ett tungt vägande skäl. Än mer betydelsefullt måste dock vara att få den efterforskade personen att passa in i rätt århundrade, då redan de

likartade överskrifterna på sköldarna tyda på samtida vapen. Något försök att bestämma vilken släkt vapnet tillhört synes icke heller vara gjort.

Vapenregistret till "Riksarchivets pergamentsbref från och med 1351" upptager under "Fyra spetsar från sidan" ätten Königsmark m. fl. I danska riksarkivet förvaras ett pergamentsbrev av den 20 december 1413, under vilket återfinnes ett sigill för riksrådet Henning Königsmark. Omskriften lyder "S' HENNINK KONINGSMAR'" [8] (fig. 4). Icke blott vapnen[9] utan även namnformerna överensstämma således. Slutbokstäverna med abbreviaturen i Aschaneus' manuskript motsvara närmast "mar". Den kan måhända även helt enkelt uppfattas som den vanliga förkortningen för "mark".

Här återges även ett välbevarat sigill tillhörande ett i svenska riksarkivet förvarat pergamentsbrev av den 16 augusti 1378 med omskriften "S' HENNINCK KONINGESMAR"[10] (fig. 5). Det är emellertid möjligt att detta sigill icke tillhört ovannämnde riksråd utan en hans farbroder med samma namn.[11]

Sigillmaterialets vittnesbörd lämnar knappast rum för någon tvekan om att vapnet i kyrkfönstret gäller den Henning Königsmark, som enligt svensk tradition uppges ha varit ett slags allenarådande minister i början av konungens självständiga regering.[12] Placeringen av de två vapnen i Sigtuna Mariakyrka kan sägas bestyrka den redan i och för sig trovärdiga traditionen om riddaren Henning Köningsmarks inflytelserika ställning hos konung Erik av Pommern.

Noter.

[1] Gunnar Gihl, Sigtuna och Norrsunda, Uppsala *1925*.
[2] Fb *15* s. *23*, Gihl, a. a., s. *21* (utgåva), s. *67* f. (kommentar).
[3] Gihl, a. a., p. XXXIV.
[4] Ibid., s. *67* f.
[5] H. Fleetwood, Svenska medeltida kungasigill II, Stockholm *1942*, s. *78* ff.
[6] Gihl, a.a., s. *67*, not. *3* visar att förf. lagt märke till detta senare hänvisningstecken dock utan att sammanställa detsamma med det till utseendet överensstämmande tecknet i hjärtskölden.
[7] Ibid., s. *68*.
[8] Orig. perg. i Danmarks Rigsarkiv 1413 20/12. Jfr Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. Aarhundrade (ed. A. Thiset, Kbhvn 1905) nr L. XXXVIII.
[9] Vapenfärgerna äro enligt konceptet i Fb *12* vitt och rött, vilka just föras av ätten Königsmark. Denna färgsammanställning är heraldiskt korrekt, vilket icke är fallet med vitt (= silver) och guld i Fb *15*. Ordet "förgylt" står även i Fb *12* men kan på grund av sin placering möjligen syfta på sköldens överskrift.
[10] RPB nr *1363*, *1378 16/8*.
[11] Jfr V. A. Nordman, Albrecht, Herzog von Mecklenburg, König von Schweden, Helsinki 1938, s. 132 m. fl. och Chr. v. Warnstedt, Brandenburgisk adel med svensk anknytning 1:1, Lund 1947, s. 53—55.
[12] Gottfrid Carlsson, Sveriges historia till våra dagar, *3: 1*, Stockholm *1941*, s. *148* och *217*.

Vem var Jon Jarl?

Av ADOLF SCHÜCK

År 1952 kan Stockholm högtidlighålla sitt "700-årsjubileum". Första gången dess namn förekommer i en historisk urkund är nämligen i ett av konung Valdemar och Birger Jarl den 25 juli 1252 i Stockholm utfärdat skyddsbrev för nunneklostret på Fogdön. Bakgrunden till Stockholms "uppkomst" som riksfäste och stad skildras i den omkr. 1330 författade "Erikskrönikan":

"Swerige haffde mykin vadha
aff karelom ok mykin onadha.
The foro aff haffuit oc vp i Mäle
bade i i lugne ok swa i äle
alt hemelika jnnan Swia skär
ok optast ä mz stylda här.
En tima fiöl them en then luna
at the brändo wp Sightuna.
Ok brändo thz swa alt i röther
at then stadhin fik ey än böther,
Jon erchebiskop wart ther slägen
tess war mangin hedhin fäghen
at them cris(t)no gik swa illa i hand
thz gledde karela ok rytza land.
Ok trösto sik ther alle wiidh
ok flytia sik a at göra ofridh".

Erikskrönikan utsäger *icke* att de hedniska karelarna hade bränt Sigtuna i grunden, under det tidsskede då Birger (Magnusson) Jarl styrde det svenska riket. Den omtalar endast att Sverige *då* — liksom

tidigare — hade mycken våda av karelarna. Från havet smugo de sig hemligen in i skärgården ("Swia skär") och trängde sedan upp i Mälaren "med stylda här" (dvs. med en krigsmakt, som hade formerats eller ryckte fram i smyg). Vidare berättar krönikören huru dessa sjörövare en gång hade bränt Sigtuna och dräpt ärkebiskop Johannes. Sistnämnda händelse skall enligt annalernas vittnesbörd ha skett i augusti 1187 och har i dem sammanställts med uppgiften om att ärkebiskop Jon (Johannes) dräptes av hedningar vid Almarestäket. Efter denna historiska tillbakablick följer en egenartad berättelse, som även handlar om de hedniska sjörövarnas härjningar: den gåtfulla "Jon Jarl-episoden".

"Thz er swa sant som jag her läss
Jon jerl ward dräpin i Askaness.
Ther vte haffde (han) warit nyo aar
swa at han at han aldrigh mällom hema war
ok striit mz rytza ok ingerboo
fore Gudz skuld ok the helga troo.
Försto nat ther han kom heem
tha ward han slaghen i häll aff them.
Hans hustrw rymde til Hundhamar.
Hon haffde sorgh ok mykin jammer
j sith hierta ok i sin hugha.
Tha took the ädela rena frwa
ok sampnade folk ok mykin makt
ok drap them alla swa är mik sakt
vpa eth berg som heyter Eesta skär.
Alle loto the liffuit ther
ok loot dragha thera skip a land ok brenne
fore thy at sorghin var tha komen til henna."

Krönikören vill poängtera att två högt uppsatta personer vid namn *Jon* fallit offer för de hedniska sjörövarnas härjningståg i Mälaren: först "Jon erchebiskop" och vid ett senare tillfälle "Jon jerl". Härefter övergår krönikan till att skildra huru den vise Birger Jarl hindrade att dylika hedniska piratangrepp återupprepades:

"Slikan wanda lägde han
Birge jerl then wise man.
Han loot Stockholms stad at byggia
mz dighirt hwss oc mykin hyggia.
Alla leedh swa giort som han badh.
Thz er laas fore then sio
swa at karela göra them enga oroo.
Then sio er god jak sigher for hwi
nyttan kyrkio sokner ligga ther j
ok vm kring sion siw köpstäde.
Ther er nw frögd ok mykin gläde
ther för war sorgh ok mykin qwidha
aff hedna men them giorde oblidha."

Med dessa berömmande rader avslutar krönikan sin skildring av Birger Jarls liv. Problemet är nu följande: Skall Jon Jarls död hänföras till Birger Jarls tid eller är den liksom den föregående skildringen av Sigtunas skövling en händelse som hade timat långt dessförinnan? Frågan har länge diskuterats i historisk litteratur och är ännu olöst.

Låt oss först analysera krönikans uppgifter. Jon Jarl har varit hemifrån i nio år och kämpat med ryssar och ingermanländare för "den heliga tron". Första natten han vistas i sitt hem på Askanäs (vid nuv. Ekerö kyrka) i Mälaren blir han överfallen och dräpt av dem. Hans maka flyr över sundet till det närbelägna Hundhammar (nuv. Norsborg i Botkyrka socken), samlar folk och anfaller fienden, som lägrat sig på ett berg. Detta kallas "Eesta skär" (vilket ansetts identiskt nuv. ön Ästbröte i farleden söder om Kungshatt). Alla sjörövarna stupa och deras skepp brännas. Uppenbart är att krönikan vill prisa den till namnet okända jarlahustrun för hennes manhaftighet att utkräva en grundlig blodshämnd. Henrik Schück och Wilhelm Cederschiöld ha antagit att versen

"fore thy att sorghin var tha kommen til henna"

utgjort omkvädet i en historisk ballad, som skildrat Jon Jarls död och hans hustrus hämnd. Att så varit fallet är möjligt ehuru svårt att bevisa.

Någon "jarl" med namnet Jon (Johan) är icke känd i Sverige med undantag för Sverker d. ä:s son med samma namn.[1] Saxo skildrar honom som en synnerlig bångstyrig och vidlyftig fursteson, en kvinnorövare, som vållade ett dansk-svenskt krig och som slutade sitt föga ärofulla liv genom att bli ihjälslagen på tinget av en uppretad allmoge omkr. 1151. Honom kan Erikskrönikans skildring näppeligen avse. Ehuru ingen av de "sveajarlar", som omtalas alltsedan 1160-talet fram till Birger (Magnusson) Jarl — den siste av dem — bär namnet Johan, behöver man därför icke som en forskare (C. M. Kjellberg) avfärda Erikskrönikans Jon Jarl som "en apokryfisk person". Rolf Pipping, Erikskrönikans utgivare och lärde kommentator, säger att berättelsen "bär en allmän prägel av sannolikhet och dess detaljuppgifter hänga väl i hop". Till samma åsikt ha även andra medeltidshistoriker, bl. a. Nils Ahnlund, anslutit sig.

Erikskrönikans framställning av tidsskedet 1232 (Erik Erikssons återkomst från landsflykten i Danmark) till 1267 (Birger Jarls död) sönderfaller i följande viktigare moment:

1) Eriks återkomst, strid med folkungarna, seger vid Sparrsätra och Holmger Knutssons avrättning.

2) Birger Magnussons giftermål med Ingeborg.

3) Härtåget mot tavasterna.

4) Erik Erikssons död och Valdemars kungaval under Birgers frånvaro.

5) Birger utdelar gods för sina yngre söners underhåll.

6) Folkungaupproret 1251 och Birgers svekfulla beteende vid Härvadsbro.

7) Junker Karl varnas för Birgers försåt, blir svärdsriddare och stupar i kamp mot hedningarna.

8) Valdemars frieri till Sofia av Danmark och bröllop. Birger Jarls lagstiftning om kvinnlig arvsrätt, hemfrid och kvinnofrid.

9) Jon Jarl dräpes av hedniska pirater på Askanäs, hans död hämnas av den tappra hustrun.

10) Birger Jarl bygger Stockholms "hus" och "stad" som ett lås för Mälaren.

11) Birger Jarl dör.

Av alla de här relaterade elva händelserna ha nio inträffat under tidskedet 1232—1266. Beträffande tillkomsten av Stockholms hus och stad kan man, som förut påpekats, blott konstatera att Stockholm första gången omtalas i en urkund 1252 och att en viss "Johannes de Stokholm Suecie" 1261 tillhörde Birger Jarls omgivning vid ett besök i Danmark. Den store sveajarlens insats som Stockholms "grundare" torde näppeligen kunna ifrågasättas. Endast beträffande den nionde punkten (Jon Jarls död i Askanäs) har forskningen ställt sig tvivlande. Några forskare ha ansett att hans död skulle ha inträffat vid 1100-talets slut. Ahnlund åter anser, med stöd av en senare marginalanteckning i Ericus Olai krönika, att dödsåret är 1206.[2]

Obestridligt är att Erikskrönikan, som undviker alla årtal, placerar många händelser i oriktig tidföljd. Sålunda hänförs de upproriska folkungarnas nederlag vid Sparrsätra och Holmgers avrättning till tiden närmast efter Erik Erikssons återkomst från Danmark 1232 i stället för till åren 1247—1248. Som nedan skall påpekas har Birgers härtåg mot tavasterna placerats i ett helt felaktigt tidsammanhang, så att läsaren bibringats uppfattningen att det företagits under Erik Erikssons sista regeringsår. Detta behöver dock icke leda till den slutsatsen att "Jon-Jarlsepisoden" icke skulle kunna ha inträffat under ifrågavarande tidsskede (1232—1266).

Ehuru Erikskrönikans författare icke iakttar någon kronologisk ordning mellan de relaterade händelserna, gör han sig sällan skyldig till några anakronismer. Enligt *hans* uppfattning har Jon Jarls död inträffat under Erik Erikssons och Birger Jarls tid och *före* det stora borgbygget i Stockholm. Man frågar sig då: stredo svenskarna vid den tiden i österled mot ryssar och ingrer? Härom ger oss den novgorodska krönikan utförliga uppgifter. Den upplyser oss om att en här bestående av svear, finnar, tavaster och "murmaner" (hälsingar?) med den "svenske fursten" (*sveski knjas*) och en biskop i spetsen kommo seglande till Neva och ärnade erövra staden Ladoga. Den

15 juli 1240 blevo de blodigt tillbakaslagna i en strid på land av den ryske fursten Alexander.[3] Ett liknande försök att avskära den viktiga handelsleden till Novgorod hade svenskarna gjort 1164 enligt samma krönikas uppgift, och även då hade deras anfall mot nyckelfästet Ladoga misslyckats. Finländska historiker ha antagit att den vid Nevatåget 1240 medverkande biskopen varit finlandsbiskopen Thomas, som energiskt kämpade för den romerska trons utbredande i österled. Vem den "svenske fursten" varit, upplyser oss icke krönikan. Striden utkämpas emellertid i Ingermanland och som svenskarnas och de med dem förbundna finska stammarnas motståndare anges ryssar och ingrer.[4] Det finnes alltså inga skäl, som motsäga Erikskrönikans uppgift om att Jon Jarl kämpat mot "rytza ok ingerbo fore Gudz skuld ok the helga tro".

Huru skall man nu förklara Erikskrönikans uppgift att Jon Jarl "ther vte haffde warit nyo aar" innan han vid hemkomsten till Sverige blev dräpt? Det måste innebära att han under nio års tid innehaft ett militärt befäl vid sveaväldets östgräns d. v. s. en befattning motsvarande den som folkungatidens "prefectus Finlandie" och hövitsmannen över "Viborgs välde" senare innehade. I den äldre medeltidens Danmark benämndes dylika militärbefälhavare "landvärnsmän" och hade till uppgift att bekämpa sjörövare och sörja för gränsskyddet. Ofta hade de en viss utsatt gränsprovins t. ex. Halland eller Sönderjylland till "jarladöme".[5]

Det svenska väldets känsligaste gräns under äldre och senare medeltid låg i öster — just här behövdes ett effektivt gränsskydd. Svear och novgoroder ("ryssar") kämpade om det politiska och religiösa överväldet över de olika finska stammarna. Under 1200-talets förra hälft var situationen sannolikt den att finnarna ("sumerna") i nuv. Egentliga Finland voro anknytna till Sveaväldet och den romerska kyrkan, medan de i öster bosatta "karelarne" hade motsvarande förbindelser med Novgorod. Mellan finnarnas och karelarnes stamområden låg tavasternas ("hämernas"). Deras land räknades tydligen till den svenska kyrkans missionsområden. Finlands energiske biskop Thomas uppnådde här stora framgångar, på vilka ett svårt bakslag följde 1236—1237. Att döma av en påvlig korstågsbulla av år 1237, vilken tillkommit på de svenska biskoparnas initiativ, hade tavasterna gjort uppror och återfallit i sin hedniska vantro, vars yttringar åskådligt exemplifieras. Gregorius IX tvekade därför icke att villfara de svenska biskoparnas önskan att ett korståg skulle kungöras mot de avfälliga tavasterna. Den finländske kyrkohistorikern Jarl Gallén har i en viktig uppsats uppvisat att det i Erikskrönikan skildrade korståget mot tavasterna *icke*, såsom man alltid trott verkställts året före konung Erik Erikssons död d. v. s. 1249, utan i stället år 1238 — alltså under det år, som inföll efter utfärdandet av den påvliga korstågsbullan.[6]

Om alltså korståget mot de avfälliga tavasterna skett redan 1238, förklaras många hittills svårlösta problem. Först och främst infaller korståget under den missionsivrande Thomas finländska episkopat, som upphörde med hans avsättning 1245. Vidare får man en förklaring dels till utfärdandet av korstågsbullan 1237, dels till det stora härtåget mot Nevamynningen 1240, där de tre år tidigare avfälliga tavasterna uppträda som svearnas *bundsförvanter* under befäl av deras "furste" och en kristen biskop. Aktionen mot Nevamynningen förutsätter nämligen att tavasterna dessförinnan bragts lydnadförhållande under sveariket.

Erikskrönikan uppger att korståget mot tavasterna leddes av konung Erik Erikssons "magher". Man har ansett att härmed åsyftas Birger Magnusson, den senare sveajarlen, som var gift med konungens syster Ingeborg. Fullt säkert är dock icke detta, ty "magher" kan ha den obestämda betydelsen av "manlig frände i följd av giftermål". Frågan om vem som ledde 1238 års korståg mot tavasterna får därför t. v. lämnas öppen. Uppenbart är emellertid att år 1238 begynte en period av påfallande krigisk aktivitet i österled, som sedan bl. a. yttrade sig i det misslyckade anfallet mot Nevamynningen — en aktion som troligen skett efter samråd med ordensriddarna i Estland. De ryska krönikorna omtala icke namnet på den svenska furste som ledde anfallet 1240, men i en sen rysk legend kallas han Birger.

Korståget 1238 bör sammanställas med Erikskrönikans uppgift om att Jon Jarl vid tiden för sin död i *nio år* hade vistats i österled och kämpat mot ryssar och ingrer. I så fall har hans död måhända timat år 1247. Ifrågavarande år är ett av de mest betydelsefulla i

1200-talets historia. Då utkämpades ett blodigt inbördeskrig i det svenska riket mellan två grenar av "folkungarnas" mäktiga ätt; å ena sidan stod den rebelliske kungasonen Holmger Knutsson, å andra sidan Birger Magnusson, som företrädde den kraftlöse konung Erik Eriksson. Med all sannolikhet gällde striden, om vem som skulle bli den barnlöse konungens efterföljare på tronen: Holmger eller Birgers son Valdemar.

Striden utkämpades i Mälardalen och vid Sparrsätra (nära Enköping) föll avgörandet. Kan det icke tänkas att den i österled stationerade Jon Jarl hemkallats med sitt folk för att ingripa i inbördeskriget? Hans avresa från Finland har observerats av karelare och de ha smugit sig efter på sina skepp. Till följd av inbördeskriget hade den svenska kustbevakningen upphört att fungera, varför de ha kunnat tränga in i Mälardalen och dräpa jarlen på Askanäs.

Var kan Jon Jarl under sin nioåriga vistelse i österled haft sitt säte? Det förefaller utsiktslöst att besvara frågan med hänsyn till att vi blott ha Erikskrönikans kortfattade utsago om hans därvarande befattning som "jarl". Emellertid må det härvid uppmärksammas att det i Nyland finnes en ytterst märklig borganläggning, som daterar sig från Finlands "korstågstid": Borgbacken vid *Borgå*, som givit icke blott den senare socknen och staden dess namn utan även den invid densamma framflytande ån. Enligt den finländska medeltidsarkeologen J. Rinnes utsago har denna stora jordborg uppförts efter kontinentala, närmast tyska, förebilder, i varje fall uppvisar den intet samband med de finska fornborgarna.[7] Som framgår av Ivar Modéers undersökning av det svenska vakthållningssystemet (utmärkt av ortnamn på *-böte*) har en påtaglig stark koncentration av vårdkasar utmärkt trakten kring Borgå.[8] Utanför Borgåns mynning låg i Pellingeskären en "konungshamn", d. v. s. en av den svenska "ledungsflottans" vaktposteringar. Fästet vid Borgån låg nämligen icke långt från den gamla "ryssgränsen" vid Kymmene älv. Det hade sin stora militära betydelse så länge Karelen icke tillhörde sveaväldet, det kontrollerade en av infartsvägarna till Tavastland, och det låg nära den viktiga längs Finska vikens norra kust belägna "österled", som trafikerades av de köpmän som drevo handel med Novgorod och Karelen. Sedan Viborg vid 1200-talets slut blivit svearnas gränsfäste i Karelen, förlorade emellertid Borgå sin forna militära betydelse.

Borgå ligger i det ännu i dag svenskbefolkade landskapet Nyland. Namnet "Nyland" utsäger att det var en nybygd för svenskar. Erikskrönikan uppger att resultatet av korståget mot tavasterna var att "the satto thz land mz crisna men". Man har med rätta tolkat detta som att nu överflyttades svenskar till Nyland; någon svensk bebyggelse i det nuv. landskapet Tavastland är däremot icke känd. Ligger det då icke nära till hands att identifiera "Borgbacken" i Borgå med det fäste, som omtalas i Erikskrönikan i samband med korståget mot tavasterna:

"The crisne bygdo ther eth feste
ok satto ther i vine ok neste
Thz hwus heyter taffwesta borg
the hedno haffwa ther än fore sorg.
The satto thz land mz crisna men
som jak vänter at thz star än
Thz samma land thz vart alt cristiht
jag tror att rytza konungen mistit."

J. Rinne har energiskt hävdat att den medeltida stenborgen Tavastehus omöjligt kan datera sig från tiden för korståget mot tavasterna utan måste vara betydligt senare, varför Erikskrönikans "Taffwesta borg" måste sökas på annat håll. Enligt Ericus Olai krönika landsteg den svenska korstågshären vid "portus tawastorum" d. v. s. tavasternas hamn. Kan icke tavasterna ha haft en hamn vid Borgå? Som Modéer påpekat anträffas i Borgå socken ett *Tavastböte* (troligen identiskt med det vid sjöstranden belägna berget Storjätturs, där man 1782 påvisade lämningar efter en vårdkase för sjöfarande) samt därinvid *Tavastudd* och *Tauestnäs*. Den finlänske arkeologen J. Ailio har även antagit att den svenska korstågshärens landstigningsplats är att söka vid utflödet av Borgå å. Här invid den livligt trafikerade "österleden" kunde tavasterna bäst komma i förbindelse med främmande köpmän. Ur svearikets synpunkt var det viktigare att genom ett spärrfäste

vid kusten kontrollera tavasternas förbindelser söderut än att uppföra en isolerad borg mitt inne i deras svårtillgängliga stamområde.

Allt tyder att den i Erikskrönikan omnämnde Jon Jarl gjort en högst betydelsefull politisk och militär insats under Erik Erikssons regering. Finnes det då intet belägg på att hans samtida uppmärksammat detta?

I Linköpings domkyrka finnes en märklig gravsten, vars på leoninsk vers avfattade inskrift vållat forskare mycket huvudbry:

"Hic pacatorum terror clipeusque Suenum
Intumulate manes quondam dux magne Iohannes."

I svensk översättning lyder inskriften: "Här ligger den jordad som var de underkuvades skräck och svearnas sköld, du i livstiden store jarl Jon."

Det kan enligt vårt förmenande knappast råda något tvivel om att gravstenen *icke* kan åsyfta konung Sverkers son kvinnorövaren Johan Jarl. Däremot äro epiteten "de underkuvades skräck och svearnas sköld" fullt tillämpliga på Erikskrönikans Jon Jarl.[10]

Varför har den på Ekerön i Mälaren dräpte Jon Jarl blivit begraven i Linköpings domkyrka, som låg så avlägset från dödsplatsen? Kan det ha berott på att ifrågavarande katedral vid denna tid synes ha haft en speciell anknytning till "folkungarna"? Två av Birger Jarls bröder Karl (d. 1220) och Bengt (d. 1236) hade innehaft Linköpings biskopsstol, hans egen son hertig Bengt blev även dess innehavare. I Linköping blev också Birgers son Valdemar krönt till konung 1251. Två av Linköpings biskopar ha haft en svårförklarlig förbindelse med "Finland". Knut Erikssons kansler, biskop Kol, var enligt Ericus Olais krönika även "dux Finlandie", ett ämbete som även innehades av biskop Bengt Birgersson. Det är emellertid möjligt att med "Finland" *då* förstods en västlig del av Småland.[11]

I ett följande avsnitt av denna studie skola vi närmare uppehålla oss vid frågan om en eventuell släktskap mellan Jon Jarl och folkungaätten. Här vilja vi endast påpeka att ett visst samband synes ha existerat mellan Östergötland och ett mot "österled" orienterat jarldöme.[12] Kan det ha varit så att denne östgötske jarl som län innehade ett större antal domäner inom

Östergötland eller inom Östgöta lagsaga? Östgötalagen talar om en jarl, som inom dess lagsaga disponerar över särskilda ämbetsgods (*rods bo*). Att döma av ett brev från Skänninge kyrkomöte var Birger Magnusson "dux" inom Östergötland (eller kanske snarare inom den större Östgöta lagsaga) *innan* han i februari 1248 upphöjdes till den vida högre värdigheten av "dux sweorum".[13] Vi ha antagit att Jon Jarl dräptes 1247. Det skulle därför teoretiskt vara möjligt att Jon innehaft denna lägre jarlavärdighet till sin död och att densamma då övergått till Birger Magnusson.[14]

Erikskrönikan påstår att de hedniska pirater, som dräpte jarlen, voro "ryssar och ingerbor". Möjligen kan med "ryssar" menas "karelare". De besegrades emellertid vid *Eestaskär* (enligt en handskrift av Ericus Olai krönika: "Eesthaklippa"), den nuv. ön Ästbröte i farleden söder om Kungshatt. Är det icke möjligt att vi här ha att göra med en folketymologi? Jag erinrar om att man, som bl. a. Ahnlund påpekat, redan i 1350-talets Stockholm utan någon som helst grund sammanställde namnet "Brunkeberg" med den 1319 avrättade marsken Johan von Brunkows! Om Jon Jarls död inträffat år 1247, torde ester näppeligen ha varit hans banemän. Esterna voro då ett underkuvat folk, som icke kunde utveckla någon militär aktivitet. Helt annorlunda var förhållandet med karelarna, Svearikets farligaste grannfolk i öster, som först vid 1200-talets slut, alltså efter Tyrgils Knutssons "korståg", Västkarelens erövring och tillkomsten av Viborgs hus, berövades möjligheten att bedriva sjöröveri inom Östersjöns farvatten.

Vi komma alltså fram till att starka sannolikhetsskäl tala för att "Jon Jarl" efter korståget 1238 kvarlämnats i Finland som en landvärnsman, att han med biskop Thomas (och Birger Jarl?) deltagit i det olyckliga tåget mot Nevan 1240, att han hemkallats till Sverige under inbördeskriget 1247 och då blivit dräpt av "ryska", troligen karelska pirater. Sin gravplats har denne "de underkuvades skräck" och "svearnas sköld" fått i Linköpings domkyrka.

Kan det löna sig att fortsätta spekulationerna över den gåtfulle Jon Jarl och hans hustru? Vår kännedom om 1240-talets svenska aristokrati är ju relativt obetydlig, varför företaget förefaller nästan

utsiktslöst. Likväl må ett försök göras. Om vi studera Erikskrönikans inledande parti, kunna vi göra den iakttagelsen att den knappast avser att skildra det svenska *rikets* historia. En sådan betydelsefull händelse som kyrkomötet i Skänninge 1248 förbigår det med tystnad, likaså ärkebiskopssätets förflyttning till Östra Aros. Ingen av den "sverkerska ättens" konungar omnämnes, av den "erikska ätten" *blott* Erik Eriksson, som närmast blir en staffagefigur mot Birger Jarls mäktiga gestalt. Icke ett ord nämnes om t. ex. helgonkonungen Erik Jedvardsson, däremot förekomma några rader, som avse att rättfärdiga den vid Gestilren 1210 stupade Folke Jarl mot beskyllningar, som krönikören anser vara oberättigade.

Krönikören har tydligen fattat som sin uppgift att för den unge Magnus Eriksson skildra hans *ätts* märkliga insatser, vare sig dessa gjordes av hans direkta förfäder eller av deras anförvanter. Han talar om Folke Jarl, om den rebelliske "folkungen" Holmger och dennes fader konung Knut (Långe). I krönikans inledningsparti dominera tre gestalter. Främst Birger Jarl: dynastigrundaren, lagstiftaren och Stockholms "grundläggare". Vidare junker Karl, sveajarlen Ulf Fases son, vilken av fruktan för Birger Jarls anslag ansluter sig till "gudsriddarne" (d. v. s. Tyska orden i Livland) och som lider en bragdrik död i kamp mot de hedniska litauerna (slaget vid Durben i Kurland 1260). Den *tredje* personlighet, som tilldrager sig krönikörens intresse är "Jon Jarl" eller snarast dennes hustru. Såväl Birger Jarl som junker Karl tillhörde "folkungaätten". Fråga är nu om icke detta även gällde om Jon Jarls manhaftiga och tappra maka?

Då vi skärskåda den svenska stormannaklassen under 1200-talets senare hälft observera vi den framträdande ställning, som intages av sönerna till en viss "dominus Johannes Angelus" ("Jon Engil"). Birger Jarl benämner en av dem Folke, den senare ärkebiskopen, sin "cognatus" d. v. s. blodsfrände. Likaså räknas Folke, Magnus och Johan (d. y.), söner till "dominus Johannes Angelus", som släktingar till den 1260 stupade Karl Ulfsson. Den sistnämnde var son av sveajarlen Ulf Fase (d. 1248), som räknade sig till folkungaätten. År 1250 tilldelas sönerna till "dominus Johannes Angelus" gården Lundby i drottning Katarina Sunes-

dotters testamente. Katarina var sondotter till den 1210 stupade jarlen Folke av folkungarnas ätt.

Johannes Angelus efterlämnade icke mindre än sex söner och minst tre döttrar. Av sönerna bära fyra (Folke, Magnus, Bengt och Karl) namn som äro vanliga inom folkungaätten. Det förefaller av olika skäl, som senare skola anföras, mest sannolikt att Johannes Angelus varit gift med en "folkunge".[15]

Antaga vi att Johannes Angelus söner varit besläktade med drottning Katarina Sunesdotter, komma vi fram till följande hypotetiska stamtavla:

Folke, jarl (d. 1210)

Sune (d. 1247) g. m. Helena Sverkersdotter	dotter? g. m. Ulf Fase, jarl (d. 1248)	dotter? g. m. Johannes Angelus
Katarina (d. 1252) g. m. Erik Eriksson	Benedikta g. m. 1) Lars lagman i Östergötland 2) Svantepolk Knutsson	Folke, Bengt, Magnus, Karl, Johan och Lars "Engel"
	Karl (d. 1260), Magnus (d. före 1248)	

Släktskapen mellan Karl Ulfsson och Johannes Angelus' söner Folke, Magnus och Johan d. y. skulle måhända kunna förklaras av att deras gemensamma morfader varit Folke jarl, vilkens ena dotter varit gift med Ulf Fase och andra dotter med Johannes Angelus.[16]

Det gåtfulla är emellertid att vi icke kunna spåra att Johannes Angelus omtalas såsom *levande* i en enda känd urkund.[17] Alltsedan 1250 omnämnas blott hans söner. Detta tyder måhända på att han varit avliden redan före seklets mitt. Låt oss nu antaga att denne Johannes Angelus kan vara densamme som Erikskrönikans Jon Jarl, som enligt vår tidigare hypotes stupade 1247. Hans obefintlighet i urkunderna från Erik Erikssons regering skulle då förklaras av att "Jon Jarl", som Erikskrönikan påstår, under nio års tid uppehöll sig i österled, fjärran från Sverige.

Johannes Angelus bör ha ingått sitt äktenskap senast omkr. 1230. Hans son Folke är nämligen redan 1253 ärkedjäkne i Uppsala

och torde väl då ha varit över tjugo år. En annan son, "dominus" Karl (med tillnamnet "Kveisa") var en av de svenska stormän, som 1253 åtföljde Birger Jarl till ett nordiskt fredsmöte vid Götaälvsmynningen.[19]

Johannes Angelus söner tillhöra rikets yppersta män. Folke blev 1275 ärkebiskop av Uppsala, hans bror Bengt efterträdde honom som ärkedjäkne därstädes, Magnus var först konung Valdemars marsk och sedan Magnus Ladulås' rådsherre. Lars torde ha varit lagman, Karl och Johan d. y. omtalas som "domini". De och deras systrar äro besläktade med rikets främsta aristokrater och inneha talrika jordagods, spridda över hela riket. Några av dessa äro "husabyar", d. v. s. forna kronodomäner. Magnus' godsinnehav, som delvis är känt genom testamenten och gåvobrev, torde ha varit ett av de större i Sverige. Men tyvärr är det omöjligt utreda om vi här har att göra med gamla "folkungagods".

Men vilka anor hade då den gåtfulle Johannes Angelus, som vi här sökt identifiera med Erikskrönikans "Jon Jarl"? Som framgår av det följande röra vi oss även här på mycket osäker mark.

Ängel-ätten är såtillvida märklig i folkungatidens historia att vi här för första gången anträffa ett verkligt *ättnamn*, något som under medeltiden endast synes förekomma inom inflyttade utländska (vanligen tyska) ätter. Dess första kända medlem, den gåtfulle "Johannes Angelus", har tydligen i Sverige burit namnet "Jon Engel" att döma av den norska Hakonarsagan ("Angelus" är en i de på latin avfattade diplomen förekommande latinisering av "Engel" eller "Ængil"). Alla hans söner bära samma ättnamn och vad mera märkligt är, detsamma ärves av dottersonen Johan (III), sonen till Erland Israelsson (två vingar) och Katarina Johansdotter (Ängel). Jo(ha)n Engels (=Johannes Angelus) söner föra en "ängel" i sina vapensköldar. Detta behöver icke alls betyda att ätten fått sitt namn efter vapenbilden, ty det kan i stället vara fråga om ett "talande vapen". Exempel härpå ha vi bl. a. i samtida stadssigill. Västerås' sigill visar ett "A" jämte en "ros", emedan stadens dåtida namn var "Aros"! Den mecklenburgska staden Kröpelin (ett slaviskt ortnamn) avbildar i sitt sigill en stackars krypande krympling (lågtyska *Kröppel*). Exemplen härpå kunna mångfaldigas.

En närmare undersökning av förekomsten av ättnamn i folkungatidens diplom och sigill utvisar som ovan påpekats, att sådana endast burits av inflyttade tyska adelsmän och borgare. Ofta betecknar namnet vederbörande ätts tyska hemort (t. ex. "Brunkove", "Swerin", "Wermeskerken"). Ibland förekommer före ortnamnet ett *von* (latin: *de*), ibland utelämnas detta.[19]

Man kommer då fram till antagandet att "Engel" *kan* vara ett tyskt ortnamn. I det forna grevskapet Hoya (söder om Bremen) finnes också en by Engelen, som i påvebrev från 1100-talet benämnes "Engelin".[20] Givetvis kan det ha funnits andra orter i Tyskland som haft samma namn, varför det är ovisst vilken som varit namngivande för ätten.[21]

Kan då en tysk adelsjunker eller dennes son haft några möjligheter att nå en framträdande social position i det äldre 1200-talets Sverige? Härpå kan svaras att möjligheterna då kunna ha varit lika stora som ett 50-tal år senare, ehuru det är först under Magnus Ladulås regering, som vi kunna spåra inflyttade tyska adelsmän i Sverige. I Hakonarsagan berättas att ledarna för 1251 års folkungauppror hade varit "tyska män". Tydligt är att redan konung Erik Eriksson har stått i förbindelse med nordtyska vasaller, ty hans syster Sofia blev gift med Henrik III Borwin av Rostock.[22] Det är därför tänkbart att Jo(ha)n Engel (Johannes Angelus) varit en invandrad tysk yrkeskrigare.

Vi veta intet om huru Erik Eriksson 1232—1234 återvann sitt kungarike, från vilket han 1229 hade fördrivits av Knut Långe. Vad hindrar emellertid att han, liksom 1251 års "folkungarebeller", hade låtit värva "tyska män" och att den blivande svågern Henrik av Rostock härvid hört till hans medhjälpare? Den kontakt mellan Sverige och Tyskland, som kan skönjas redan under 1100-talets slut, behöver icke nödvändigtvis ha varit blott av merkantil art, den kan liksom fallet var i det samtida Danmark även haft politiska efterverkningar under den följande tiden.

Måhända äro alla dessa spekulationer en fåfäng möda? De må emellertid betraktas som ett *försök* att förklara några av de mest omstridda episoderna i det äldre 1200-talets svenska historia.

Noter

[1] Vi bortse här ifrån att konung Magnus Henriksson under sin kortvariga regering omkr. 1160 synes haft en broder Johan, som burit jarlsnamn, och att Johan Sverkersson under sin barndom formellt var "sveajarl".

[2] Ahnlund har behandlat "Jon Jarl" i en uppsats, som ingår i hans essäsamling "Svensk sägen och hävd". Han fäster där stort avseende vid att *en* handskrift av Ericus Olai krönika (i motsats till de övriga) vid den ur Erikskrönikan lånade skildringen av Sigtunas härjning och Jon Jarls död har en tilläggsanteckning: nämligen årtalet 1206. Han antager vidare att Jon Jarl varit fader till den 1234 avlidne konung Knut Långe, en åsikt som han att döma av en senare skrift icke längre synes vidhålla. Jag har svårt att som Ahnlund fästa något större avseende vid det under 1500-talets första decennier gjorda tillägget av årtalet 1206, så länge denna uppgift icke kan spåras i några äldre källor.

[3] Se Finlands medeltidsurkunder I s. 30—34; jfr. även s. 12.

[4] Jämför härmed Gregorius IX:s uppmaning 1230 till Sveriges biskopar att förmå folket att inskrida mot de härjningar, som de grymma hedningarna i Karelen, Ingermanland, "Lappia" (= Lappegunda i nordöstra Estland) och "Watlandia (= västra Ingermanland) anställde (DS. I nr. 255). Det förefaller som om tavasterna *då* icke räknades till Sveriges fiender.

[5] Om "landvärnsmän" se bl. a. Upplands runinskrifter Del. 3 s. 39, där inskriften på den märkliga runstenen vid Bro kyrka kommenteras av E. Wessén.

[6] Kring Birger Jarl och andra korståget till Finland (Historisk tidskrift för Finland, 1946).

[7] Se *J. Rinnes* uppsats om Finlands medeltida borgar i "Finlands Kulturhistoria, Medeltiden, utg. av *P. Nordmann* och *M. G. Schybergsson* s. 220-223.

[8] *Modéer*, Namn- och ordgeografiska studier, s. 9.

[9] Se *A. Schück* Ledung och konungshamn i Sjöhistorisk årsbok, 1950.

[10] Om den gåtfulla Linköpingsstenen (främst behandlad av *Gardell* i Gravmonument från Sveriges medeltid I nr. 18, s. 184) finnes en ganska rikhaltig litteratur, redovisad i *A. F. Liljeholms* uppsats "Jon jarl och gravskriften över Johannes dux i Linköpings domkyrka" (i Rig årg. 20). Liljeholm hävdar där bestämt att Erikskrönikans Jon Jarl är samme "dux", som gravinskriften avser, och han antar att denne varit en finlandsjarl. Beträffande tiden för Jons död vågar Liljeholm ej uttala någon mening och anmärker (s. 88): "Årtalet 1206, marginalanteckningen i handskriften till Ericus Olai, är intet hälleberg att bygga på, men det finns heller icke något, som talar emot att Jon jarl stupat detta år."

[11] Bengt blev hertig av "Finland" tre år innan han valdes till biskop av Linköping. Inga uppgifter finnas om hans styrelse av (Egentliga) Finland. Om "Finland" som benämning på västra Småland se *Härenstam*, Finnveden, s. 378.

[12] Om det senare se bl. a. *P. O. von Törne* i HT för Finland 1920 s. 11—13.

[13] Frågan om existensen av ett östgötskt jarldöme under äldre medeltid behandlas i min uppsats "Från Viby till Bjälbo" (i Fornvännen 1951).

[14] Vid tiden för sitt giftermål (mitten av 1230-talet) var Birger i varje fall icke jarl enligt krönikörens mening, ty han "ward en järl för att han doo". Sveajarl år 1238 var Ulf Fase, vars släktskap med Erik Eriksson och hans gemål är svår att utreda (se vidare nedan).

[15] I sin artikel "Folkungarna" (Scandia 1935 s. 240) skriver *Sture Bolin:* "Vi måste — såsom redan H. Toll påpekat — räkna med en nära släktskap mellan å ena sidan Johan Ängels söner och Katarina Sunesdotter, å andra sidan mellan dem och Karl Ulfsson. Man skulle kunna gissa att de alla haft en gemensam stamfar." Fil. lic. Gillingstam har för mig påpekat att 1600-talsgenealogen Utter i sina stamtavlor antagit att Johannes Angelus (= "her Johan Engel") varit gift med "Fru Bengta", dotter till den 1210 vid Gestilren stupade "Folcke hertig till Östergötland". Som deras dotter anges "Fru Ingeborg, herr Johan Eluffsons Engels" (gemål). Uppgiften verkar mystisk. Johannes Angelus hade en med Erland *Israelsson* gift dotter, som hette Katarina och icke Ingeborg. Utter kan alltså ha misstagit sig även beträffande det rätta namnet på Johannes Angelus hustru. 1500-talsgenealogen Rasmus Ludvigsson har svävande uppgifter i sina genealogier över svenska kungasläkter. Dels uppger han "Bengta" vara dotter till Folke Jarl, dels till en viss "Benedictus Folchonis — — dux", vilken tydligen är identisk med Birger Brosas fader Bengt Snivil, son till Folke digre, som levde vid 1100-talets början. Uppenbart är alltså att de bägge genealogerna hållit för troligt att Johannes Angelus maka tillhört folkungarnas ätt, ehuru de gissat på olika personer.

[16] Givetvis kunna andra släktsammanhang vara möjliga, ty den mäktiga folkungaättens genealogi är alltjämt mycket dunkel och outredd. Emedan de tre bröderna Ängel jämte bl. a. östgötalagmannen Bengt Magnusson (d. 1294) och en viss "B. Magni filius" 1269 i egenskap av Karl Ulfssons "cognati" stadfästa dennes donation av en gård till Skokloster, skulle orsaken härtill kunna vara följande släktskap:

Karl (Döve), jarl
(d. 1220)

Ulf (Fase), sveajarl (d. 1248)	dotter? g. m. Bengt, senare biskop av Linköping (d. 1236)
g. m. en dotter till Folke Jarl?	Magnus Bengtsson, lagman i Östergötland (d. 1263)
Karl, riddare (d. 1260) / Magnus (d. före 1248)	
B(engt?) Magnusson (levde 1269)	Bengt, lagman i Östergötl. (d. 1294).

[18] Jag har tidigare i en uppsats om "Ängel-ätten" (i Historiska studier tillägnade Sven Tunberg) lämnat en översikt över den märkliga ättens historia. Bl. a. har jag där framhållit att det är osäkert att avsaknaden av ordet "quondam" framför "domini Johanni Angeli filii" i urkunderna från 1250 och 1253 kan tagas som ett bevis för att denne då varit i livet. Som framgår av föreliggande uppsats tror jag att han redan då var avliden. Jag har vidare i min tidigare uppsats sammanställt Johannes Angelus med en viss "Johannes de Stokholm Suecie", som omtalas i en mirakelsamling, som tillkommit med anledning av Erik Plogpennings skrinläggning i Ringsted 1268. Denne Johannes hade ådragit sig kylskador i benet och Birger Jarl hade låtit flera läkare behandla honom ehuru utan resultat. Tio år därefter, då ett provincialkapitel hölls i Sigtuna, uppmanades den sjuke Johannes av en predikarbroder att åkalla Erik Plogpenning. Han följde rådet och blev genast botad. Så fort Johannes kom till Köpenhamn begav han sig med Birger Jarl till Ringsted och berättade om underverket. Johannes' helbrägdagörelse har skett 1260 (alltså *ej* som jag tidigare antagit omkr. 1247) och hans besök i Ringsted ägde rum följande år, då Birger Jarl uppehöll sig i Danmark. Jag har antagit att "Johannes de Stokholm" varit fogde på Stockholms borg och att han måhända är identisk med Johannes Angelus d. ä. Det senare är icke möjligt, men väl kan han vara dennes son Johannes (d. y.), vars namn förekommer i urkunder från åren 1257—1269 (den "dominus Johannes Aengel", som omtalas i urkunder av 1274 och 1286 är troligen hans systerson med samma namn). Jag tackar docent Jarl Gallén för dessa viktiga påpekanden.

[19] Jämför sigillinskrifterna "S. Werner von Brunkove" resp. "S. Johannis Brunkowe" (den sistnämnde Birger Magnussons bekante drots).

[20] Hoyer Urkundenbuch Abt. 8 Nr. 19.

[21] I Estland omtalas vasallen Efrardus de Engila (1325) liksom en Thilo de Engele (1335) och en Nycolaus de Engel (1359). Den i Estland bosatta släkten synes ha uppkallats efter byn Engael (Engila), vars estniska namn är *Knoobuse* (*P. Johansen*, Die Estlandsliste des Liber Census Daniae, s. 334,

774). Namnet Engoel förekommer redan i Estlandslistan i Kong Valdemars Jordebog i samband med en viss vasall Efrardus. Tydligen är det fråga om en från Tyskland invandrad släkt, som uppkallat sin estländska huvudgård efter hemorten.

[22] Se härom uppsats av H. Solleid i Historisk tidskrift 1951 s. 64. Sofia dog 1241 och omtalas som gift med Henrik $^{15}/_{2}$ 1237.

Efterskrift

Till denna uppsats må fogas några ord om Sigtunas förhärjning av hedningar den 12 augusti 1187. Denna händelse omtalas i fem olika annalnotiser.[23] I motsats till i Erikskrönikan anges de anfallande fienderna vara "pagani" (hedningar), deras nationalitet anges icke. För den ofta förekommande uppgiften att de skulle ha varit *ester* finnes alltså intet direkt stöd i någon källa. Samtliga annalnotiser kombinera denna händelse med att ärkebiskop Johannes då dödades av hedningarna vid Almarestäket. Nu inträffar emellertid det egendomliga, att den under 1300-talets förra hälft författade upsalienska biskopskrönikan uppger att ärkebiskop Johannes den *14 juli 1188* hade dödats av hedningarna vid Almarestäket och sedan begravts i Uppsala[24]. Problemets lösning torde vara, att vi här ha att göra med *två* skilda hedniska angrepp in i Mälaren, dels ett i augusti 1187, varvid Sigtuna förbränts, dels ett i juli 1188, varvid ärkebiskop Johannes har stupat vid försvaret av den trånga farleden vid Almarestäket. Dessa bägge tidsskilda händelser ha i senare annaler kombinerats till en enda och därvid har ärkebiskopens dödsdag felaktigt angivits vara den 12 augusti 1187.

Vi ha tidigare sammanställt Jon Jarls död under ett piratangrepp i Mälaren med det stora svenska inbördeskriget år 1247. Finns det en liknande bakgrund till Sigtuna förhärjande 1187? Här må uppmärksamheten fästas vid den västgötska kungalängdens uppgift om att konung Knut Eriksson fick utkämpa många strider innan han fick Sverige med ro och att han därvid dödade två motkonungar, Kol och Burislev. En uppsvensk konungalängd synes antyda att Kol verkligen varit erkänd som sveakonung och omtalar att han stupat vid Bjälbo. Samtidigt innehålla ett flertal annaler uppgiften om att ett slag utkämpats vid en plats, som vanligen kallas "Grimbergha". Genom avskriftsfel av den ursprungliga latinska årtalssiffran har detta slag i annalerna hänförts till de mest olika år (1178, 1183, 1186 och 1188). Sannolikt torde 1186 (MCLXXXVI) ha varit det rätta årtalet. Vilken ort med namnet "Grimbergha", som avses torde vara ovisst. Möjligen menas härmed Grindberga invid Arboga (1288: curiam Grimbyaerghae), en gård som senare ägdes av Magnus Ladulås[25].

Antaga vi att ett inbördeskrig utbrutit i Uppsverige senåret 1186, ligger det nära till hands att antaga, att det hedniska sjörövarangreppet mot Sigtuna företagits följande sommar d. v. s. 1187, då intet svenskt landvärn utsänts i österled. Följande sommar ha hedningarna gjort ett nytt anfall, men denna gång ha upplänningarna varit på sin vakt. En strid har utkämpats vid Almarestäkets trånga inlopp till Sigtuna och härvid har ärkebiskop Johannes ljutit döden. Den finnes följaktligen ingen orsak att betvivla det hedniska piratangreppet mot Sigtuna den 12 augusti 1187. De felaktiga 1600-talsuppgifterna om att de ryktbara bronsportarna på Sofiakatedralen i Novgorod voro ett krigsbyte från Sigtunas härjning, grunda sig måhända på en äldre lokaltradition att de anfallande varit "ryssar" d. v. s. karelare och ingrer, som stodo under "rytzakonungens" övervälde.

Om Erikskrönikans "Jon Jarl" är identisk med Johannes Angelus kan man måhända finna en lösning till ett ända sedan H. G. Porthans dagar omtvistat textproblem. Biskop Thomas, som förestått det hårt ansatta finländska biskopsstiftet, tvangs 1245 att nedlägga sitt biskopliga ämbete på grund av vissa svåra förseelser och flyttade över till Gotland. Han uppges ha varit en dominikanmunk av engelsk börd och före sin död i Visby 1248 testementerade han sina böcker till Sigtuna kloster. Vad kan motivet till hans avfärd till Gotland ha varit? I de s. k. Palmskiöldska fragmenten av Åbo biskopskrönika finnes en omtvistad anteckning härom, som allmänt antages återgå på en medeltida källa: "Thomas Anglicus, de ordine fratrum predicatorum, Visby resedit; *tum propter Anglicos illuc se transtulit tum Meonum et Ruthenorum furorem:* ibi obiit anno Domini MCCXLVIII:o et in summo choro aput eosdem sepelitur."[26] Redan Porthan påpekade att uppteckningen måste vara starkt

korrumperad. Han ifrågasatte i sin kommentar till Juustens biskopskrönika om det icke ursprungligen stått i texten: — — — "tamen propter Anglicos illuc se transtulit tamen propter Curonum et Ruthenorum furorem" — — —. Kurernas och ryssarnas "furor" dvs. plundringar skulle alltså ha varit en av orsakerna till att Thomas lämnade Finland. Det förefaller egendomligt att de ganska avlägsna och i hemlandet hårt ansatta kurerna då skulle ha anfallit det kristna Finland, varför Eirik Hornborg ifrågasatt om här icke föreligger ett skrivfel: de angripande skulle icke ha varit "Curones" utan i stället "*Careli*" = karelare.[27] Redan Porthan ansåg sig icke kunna förklara varför "Anglici" (= engelsmän) skulle ha tvingat Thomas att bege sig till Gotland. Det har av andra forskare antagits att det i urtexten stått "tum *prope* Anglicos illuc se transtulit". Thomas skulle alltså i Visby ha bott "invid engelsmännen". Men även med denna tolkning blir uppgiften oförklarlig, ty någon engelsk köpmannabosättning i Visby har veterligen aldrig funnits och dess eventuella existens förefaller högst osannolik. Såvitt jag förstår föreligger här en serie av felläsningar, överhoppningar och omkastningar av ord av senare avskrivare. Det obegripliga "meonum" kan vara en felläsning av t. ex. "mortem" och "Anglicos" av "Angeli". Den rekonstruerade urtexten skulle måhända vara följande: "Thomas anglicus, de ordine predicatorum, Visby resedit, *tum propter (Johannis) Angeli mortem illuc se transtulit, tum Ruthenorum furorem*".

Då Thomas 1245 nödgades nedlägga sitt biskopsämbete, fick han några i Finland belägna biskopsgods anvisade till sitt underhåll. Som bl. a. påpekats av finländska historiker, behöver detta icke innebära att han just då lämnade Finland, hans flykt därifrån till Gotland kan ha skett senare. Orsaken härtill kan måhända ha varit dels jarlen Johannes Angelus död 1247, dels "ryssarnas" (= karelarnas?) samtidiga härjningståg till Finland. Thomas vistelse hos dominikanerna i Visby skulle alltså ha varit relativt kortvarig — han uppges ha dött där 1248; möjligt är dock att dödsfallet inträffade omkr. fyra år senare.[28]

Ovanstående förslag till textrekonstruktion förefaller läsaren måhända alltför djärvt. Att det framlagts beror på att biskop

Thomas i finländsk historieskrivning med rätta framställts som en huvudgestalt under missionstidevarvet, varför ett icke ringa antal hypoteser framförts om att han bedrivit en vittomfattande politisk verksamhet. Förvisso har denne engelskbördige munkbiskop varit en märklig man. Ty om han varit dominikanmunk innan han omkr. 1230 blev biskop i Finland, bör han ha varit en av dem, som tidigast varit verksam i Norden.[29] Dominicus uppnådde ju påvlig stadfästelse på sin orden först 1216, fem år före sin död. Måhända tillhörde Thomas de munkar, som dominikanernas första generalkapitel våren 1220 avsände till Sverige för att i Sigtuna upprätta ett kloster. Som bekant kom det att dröja ända till 1237 innan detta kloster blev grundat, på grund av att ärkebiskopen Olof motsatte sig dominikanernas planer. Thomas, som enligt Juustens biskopskrönika även hade varit kanik i Uppsala, skulle senare ha utsetts till biskop över det finska missionsstiftet och där fått ett rikt verksamhetsfält.[30] Hans donation 1248 av sin boksamling till Sigtuna dominikankloster vittnar om att han kände sig stå i närmare förbindelser till detsamma än till Visbyklostret, som gav honom skydd och hägn under hans oroliga livs sista dagar.

Noter

[23] SRS I:1 s. 24, 40, 48, 52, 84.

[24] SRS III:2 s. 90.

[25] *Bolin*, Stockholms uppkomst s. 479.

[26] Finlands medeltidsurkunder I s. 39.

[27] På 1240-talet voro kurerna inbegripna i en ojämn kamp med de tyska ordensriddarne, som sökte erövra deras land. De voro följaktligen knappast i stånd att företaga några härjningståg till Finland omkr. 1245. Se härom *P. Johansen* i "Ostbaltische Frühzeit" s. 267.

[28] På dominikanernas provincialkapitel i Ribe 1253 föreskrives att förböner skola hållas för "dominus episcopus Thomas" (Kirkehistoriske samlinger I:1 s. 554). Den sentida uppgiften att biskop Thomas skulle ha dött 1248 i Visby *kan* givetvis blott grunda sig på hans detta år utfärdade testamente. Möjligt är att den avsatte biskopen dött 1252 eller 1253. Sammanställer man detta antagande med det i Ericus-Olai-handskriften angivna årtalet "1206" för Jon Jarls död, är det tänkbart att detta årtal är en felläsning av ett ursprungligt latinskt "MCCLI" (= 1251), som missuppfattats som "MCCVI". I så fall skulle Jon Jarls död sammanfalla med det stora folkungauppproret i Uppsverige 1251.

[29] Finländska kyrkohistoriker ha antagit att Thomas redan omkr. 1220 blivit biskop av Finland, men inga bevis finnas härför. Först 1234 omtalas Thomas som "finorum episcopus".

[30] Denna uppgift har betvivlats bl. a. av Jaakkola och den finnes ej i de Palmskiöldska fragmenten. Ett påvebrev av 1224 berättar att ärkebiskop Olof Basatömir hade blivit vald av konung och folk, emedan Uppsalakatedralen saknade kapitel. Å andra sidan må påpekas, att ett påvebrev från år 1198 omtalar existensen av ett kapitel i Uppsala, att ärkebiskop Peter (d. 1197) i ett brev talar om därvarande kaniker och att Honorius III i ett brev 1216 omnämner dekanen och ärkedjäknen därstädes. Enligt "Registrum upsalense" skulle redan ärkebiskop Stefan haft ett "capitulum monachorum" vid sin sida. Det äldsta domkapitlet i Uppsala skulle enligt H. Lundström (Kyrkohistorisk årsskrift 1900 s. 79) ha varit ett "collegium monachorum", som sannolikt upphört att existera mellan åren 1216 och 1224.

Sigtuna Fornhems verksamhet 1949—1950.

Byggnadsfrågan har under de gångna åren måst vila, men förberedelser ha vidtagits för avstyckning av en del av Fornhemmets tomt för att medel skall kunna erhållas till förverkligande av nybyggnad enligt det av arkitekt B. Romare uppgjorda förslaget. Den gamla byggnaden har ytterligare reparerats.

Riksantikvarien har i en skrivelse till Fornhemmet starkt framhållit de nuvarande lokalernas brister och den brandrisk som föreligger. Fornhemmets styrelse har länge varit väl medveten om olämpligheten av att förvara de dyrbara samlingarna i ett trähus och har därför arbetat på att förverkliga en nybyggnad i sten.

I samarbete med Riksantikvarieämbetet har Stiftelsen under ledning av fil. lic. B. Gejvall utfört undersökningar av resterna efter klostret söder om Mariakyrkan (se artikel sid. 26). Det har visat sig att så betydande partier av murarna till klostrets byggnader äro bevarade under jord, att en fortsatt utgrävning i större skala bör genomföras. Därigenom skulle vår uppfattning om klosteranläggningen bliva betydligt vidgad. Fynden från de nu utförda grävningarna komma att tillföras Fornhemmets samlingar.

Från Sigtuna stad har Stiftelsen för sin rörelse erhållit 1000 kronor per år och från Stockholms läns landsting 2000.

Rektor Holger Bergwall har flyttat till Uppsala och därmed lämnat Stiftelsens styrelse. Som ny styrelseledamot har rektor Arne Munthe, Sigtuna, inträtt.

Stiftelsens balansräkning per den 31 dec. 1949 har fastställts till 35.147: 16 och per den 31 dec. 1950 till 36.315: 18 kronor.

Till alla dem, enskilda personer, företag och officiella institutioner, som på olika sätt stött Fornhemmets verksamhet, ber styrelsen att få uttala sitt varma tack.

Sigtuna i juni 1951.

HARRY CULLBERG

Holger Arbman.

Fornhemmets styrelse har bestått av:

Rektor Harry Cullberg, ordf.; professor Holger Arbman, sekr.; revisor Nils Holmer, skattmästare; rektor Arne Munthe; lektor Rolf Hillman och docent Wilhelm Holmqvist.

Stiftelsen Sigtuna Fornhems medlemmar

STÄNDIGA MEDLEMMAR.

Fil. dr. Sune Ambrosiani, Stockholm
Professor Hoger Arbman, Lund
Rektor Holger Bergwall, Sigtuna
Rektor Harry Cullberg, Sigtuna
Ärkebiskop Erling Eidem, Uppsala
Direktör Gunnar Engberg, Göteborg
Försäljningschef Sven Fant, Abrahamsberg
Advokat G. Grönberg, Stockholm
Bruksdisponent K. F. Göransson, Sandviken
Fru Rut Hoffner-Björklund, Sigtuna
Revisor Nils Holmer, Sigtuna
Godsägare Per Johan Högfeldt, Nyborg, Håtuna
Friherre C. G. Langenskiöld, N. Mälarstrand 78, Stockholm
Med. dr. Einar Ljunggren, Sollefteå
Provinsialläkare Bengt Mannerfelt, Sigtuna
Sigtunaskolans Aktiebolag, Sigtuna
Direktör And. Smith, Stockholm
Herr And. Smith j:r, Buenos Aires
Kapten Sven Sondén, Sigtuna
Professor Ludvig Stavenow, Uppsala
Ingenjör Birger Tufvasson, Sigtuna

ÅRSMEDLEMMAR.

Fil. lic. Henrik Alm, Stockholm
Fröken G. Ambrosius, Sigtuna
Landsantikvarie Greta Arwidsson, Visby
Intendent I. Atterman, Sundsvall
Apotekare G. Bergström, Stuvsta
Apotekare Ernst Binning, Sigtuna
Biskop Manfred Björkquist, Stockholm
Museilektor Martin Blindheim, Oslo
Fil. dr. Ragnar Blomqvist, Lund
Civilingenjör Lars Blume, Sigtuna
British Museums bibliotek, London
Godsägare Tobias Carlsson, Sävsjö
Bokhandlare Gerhard Charpentier, Sigtuna
Köpman E. V. Christensén, Sigtuna
Fil. lic. Erik Cinthio, Lund
Musikdirektör Louis Condé, Sigtuna
Fru Birgitta Curman, Rotebro
Borgmästare Gustaf Dahl, Sigtuna
Redogörare Carl Edhborg, Venngarn, Sigtuna
Löjtnant Göran Ekengren, Stockholm
Konstnär Gideon Ekholm, Sigtuna
Fröken Lisa Eriksson, Sigtuna
Friherre R. von Essen, Signhildsberg, Bro
Antikvarie Erik Floderus, Stockholm
Ungdomssekreterare Svea Forsman, Sigtuna

Byggnadsingenjör Sture Forss, Stockholm
Herr D. Fredriksson, Sigtuna
Fil. mag. S. Fridén, Sigtuna
Fil. lic. Mårten Fryklund, Sigtuna
Herr H. Fyrberg, Stockholm
Fil. lic. Birgit Gejvall, Stockholm
Överingenjör A. Gumaelius, Sigtuna
Fil. mag. Folke Haldén, Sigtuna
Disponent Frithiof Hammar, Sala
Fröken Sigrid Hartman, Sigtuna
Fru Gunhild Hazelius, Sigtuna
Försäljningschef Adalrik Hedlund, Sigtuna
Fil. mag. Gunnar Henriksson, Sigtuna
Lektor Rolf Hillman, Sigtuna
Fil. mag. Gunnar Holmquist, Sigtuna
Docent Wilhelm Holmqvist, Stockholm
Köpman Elias Hult, Sigtuna
Folkskollärare H. Hörner, Uppsala
Teol. dr. Axel Ihrmark, Sigtuna
Fil. dr. Otto Janse, Djursholm
Lektor Gösta Johnsson, Sigtuna
Apotekare Nils Johnson, Sigtuna
Kalmar Stadsbibliotek, Kalmar
Fröken Elsa Kjederqvist, Sigtuna
Intendent Sven T. Kjellberg, Lund
Rådman J. Kyhle, Sigtuna
Fru Maria Laurell, Sigtuna
Rådman E. H. Ledin, Sigtuna
Fil. mag. Tor Levin, Sigtuna
Disponent Ernfrid Lindberg, Sigtuna
Professor Andreas Lindblom, Stockholm
Fil. mag. Folke Hj. Lindskog, Sigtuna
Fil. lic. Erik B. Lundberg, Stockholm
Lektor Thorsten Lundvall, Sigtuna
Direktör John Lönnberg, Venngarn, Sigtuna
Köpman Nils Moberg, Sigtuna
Museum Prehistoryczne, Poznan, Polen
Major Y. Nordenskjöld, Sigtuna
Bankdirektör F. Nälsün, Sigtuna
Fil. mag. John Persson, Sigtuna
Landsfiskal Gunnar Rapp, Sigtuna
Fröken Märta Redlund, Stockholm
Byggmästare Harry Schedin, Sigtuna
Installatör G. Skogfeldt, Sigtuna
Stiftelsen Landsbiblioteket, Linköping
Författaren Sven Stolpe, Valåsen
Landsantikvarie N. Sundquist, Uppsala
Tjänsteman Sone S:son Svanlund, Stockholm
Svenska Kyrkans Lekmannaskola, Sigtuna
Amanuens Erik Sörling, Äppelviken
Civiling. Gunnar Tengstrand, Agnesberg
Vaktmästare Arvid Thelander, Sigtuna
Atikvarie Bengt Thordeman, Stockholm
Överste Axel Thuresson, Stockholm
Tandläkare Gunnar Tingwall, Sigtuna
Läroverksadjunkt Sune Udén, Sigtuna
Jägmästare G. Ullén, Sigtuna
Civilingeniör Hans Undén, Stockholm
Keramiker Håkan Undén, Sigtuna
Uppsala Stadsbibliotek, Uppsala